

IRONIKUS ÍVELÉS

A Bácska című novella szerkezete

Kosztolányi »vitája« Szabadkával az írói személyiség alapvető élményei, az életmű meghatározói közé tartozik. Nemcsak a szülőváros emlékeit idéző regényekben. Világlátását, írói szemléletét, tájékozódását is átszötte az az ellentmondásos viszony, amelybe a várossal került. Az európai műveltséget és a hazai elmaradottságot is részben a szabadkai tapasztalatok nyomán ítélte meg; s az értékeknek azt a rendjét, amelyet ifjú korában kialakított, ugyancsak a szabadkai élményvilág, a várossal folytatott csendes és szívós küzdelem készítette elő. Az értékválasztás igényét és folyamatát mutatja egyik nevezetes szabadkai elbeszélése: a *Bácska* is.

Az értékválasztás a novella szerkezeti elemeinek szerves rendjében ölt alakot. E rendet a következő epikus elemek szervezik:

1. Anekdota a vidéki városban élő sznob entellektüel felsüléséről. Kosztolányi elbeszélése egy vidéki ügyvédről szól, aki a francia progresszió és kultúra imádója, s mélyen megveti a körülötte zajló életet. Párizsi lapokat járát, úgy tudják, otthonos a francia nyelvben és műveltségben. Eppen ezért a városba látogató francia tudóst ónála szállásolják el. És ekkor kiderül: az ügyvéd egy szót sem tud franciául. A presztizst azonban meg kell menteni; a kisvárosnak nem szabad megsejtenie a kínos valót. Az ügyvéd rejtegeti vendégét, orvost sem hív hozzá, midőn beteg lesz, s az éppen hogy felépülő franciát valószínűleg kilopja a városból, hogy ki ne derüljön: csak jelbeszéddel értik meg egymás kívánságait. (Az anekdota ötlete kézenfekvő; jellegzetes, hogy Kosztolányi a nyelvi kommunikáció közegében leplezi le és ítéli meg a sznobokat. Közismert tény, hogy az ő számára mennyire fontos volt a *nyelv* s mennyire nélkülözhetetlen az idegen nyelvek ismerete. Több novellája van — pl. *A kínai ember*, *Gólyák* —, amely a nyelvismeretet, a nyelvi kommunikációt, illetve ennek hiányát teszi meg valamely helyzet vagy sorsforduló kiindulópontjává.)

2. A sznobságot leleplező anekdotából természetesen elbeszélést kellett alakítania Kosztolányinak. Ezt oly módon tette, hogy részletesebben ábrázolta az anekdotában egymással konfliktusba kerülő személyt és környezetet. Vagyis a történet puszta vázára »feszítette ki« azokat a képeket, amelyek részletesebben mutatják be a sznob ügyvéd emberi személyiségét és a körülötte élő kisvárosi környezetet. A várost: Sárszeget (azaz Szabadkát) álmos és elmaradott világnak festi. »Akkor még — olvassuk — gazzal fölvert, nyitott csatornában folyt le a moslák a Kossuth utcán, esős időben vékony pallón botorkáltak át az emberek, nyáron estefelé a legelőről hazatérő tehének fullasztó porfelhőket kavartak. A fűszerkereskedés mellett a téglák közül pitypangok ütögették sárga fejüket, melyek ős felé elvirultak, gömbölyű lámpát alkottak, csak rájuk kellett fújni, hogy a finom pihék szétrepüljenek a szélben. Lenn a város alatt szomorúan nyúlt el ólomtükrével a tó. Álmos víz csurgott a korhadt csónakokon, a

partok mellett békanyál és sás tengett. A madár se járt erre.« Ez a kép a *Pacsirtából* és az *Aranysárkányból* ismerős. És ismerős abból a kegyetlenebb képből is, amely Kosztolányinak egy 1904-ben Juhász Gyulához intézett leveléből bontakozik ki. »Többször hangoztattam — hangzik a levél —, hogy az én Recanatim — Szabadka. Ó te szegény, szürke és unalmas Szabadka, mily poros és unott, sőt komikus vagy még ez összevetésben is. Neked még az a jog sem adatott meg, hogy igazán rossz és unalmas légy, mert a nagystílű rossz és unalom már megsemmisítené önmagát, s nem illenék hozzád. Vadidegen vagy hozzám: kongó lelkeddel és kőházaiddal. Ezer ember között magam járok, mert nincs ember, ki úgy érezne és gondolkodna, mint én.« (Hasonló képet fest szülővárosáról az 1910-ben keltezett cikk: az *Alföldi por* is.)

Dr. Schlossiarik János köz- és váltóügyvéd azonban talán még a kisvárosnál is élesebb (mert ironikusabb) kritikában részesül. »Itt a „kultúrügyvéd” — írja Kosztolányi maliciózan —, előkelő száműzetésben. Csak nyáron lehetett látni, tornacipőben és fehér nyakkendővel. Ősszel és télen családja körében élt, lámpája mellett a *Le Figaro*-t és a *Journal Amusant*-t olvasta, melyeket nem tudni miért — „az igazi kultúra fákhajódozóinak” tartott. Általában sokra becsülte a haladást és a természettudományokat. Először ő vett a városban írógépet és töltőtollat, melyeknek a városi értelmiség csodájára járt, naponta óráig élt a tisztaság kultuszának a helyi gőzfürdőben, melyet csak pár éve építettek, villanyon főzött, gyorsírást tanult, külföldre utazgatott.« Az ügyvéd életét valósággal felforgatja az érkező párizsi vendég; készülődik, költekezik. Ám a vendéglátás első perceiben megindul a lelepleződés folyamata: kiderül, hogy a »franciás« ügyvéd csak jelbeszéddel képes megértetni magát a párizsi tudóssal. A vendéglátás ettől kezdve a komikus és tragikomikus események sorozata. Schlossiarik doktor, hogy a kisváros »egyetlen« civilizált intézményével eldicsekedjék (ama clochemerle-i illemhely jut az olvasó eszébe), gőzfürdőbe cipeli előkelő vendégét. A professzor kelletlenül engedelmeskedik, s mivel nem szokott hozzá a fürdőélet viszontagságaihoz, rettenetesen megfázik a gőzfürdői kaland után. Napokig nyomja az ágyat, majd valamennyire magához térve riadtan menekül. A »kultúrügyvéd« csúfosan megbukott, s a város joggal nevetne rajta, ha egyáltalán tudomást szerzett volna a bukásról és körülményeiről.

3. Az ügyvéd és a tudós mulatságos kettősét kivált a gőzfürdői jelenet leplezi le. Kosztolányi látható élvezettel ecseteli a fürdő sajátos világát és légkörét. A született riporter érdeklődésével figyeli ennek a különleges környezetnek a természetét. Érezhetően »megemeli«: izgalmassá és titokzatosná varázsolja a kisvárosi gőzfürdőt; ám ennek a transzformációnak funkciója van, hiszen az értetlen francia tudós meglepetését és szorongását érzékelteti. »Kék, piros csíkos tornaingben, gyékénypapucsban szolgák jöttek eléje, akik nagyon hasonlítottak a kórházi ápolókhoz, de mégse lehettek azok. Félig mezítelenül lepedőket cipeltek karjukon. Messze pedig a gőz sivalkodott, titokzatosan, mintegy a föld alatt hullámok zúgtak, víz locogott és a levegő, mely még a külső hőséghez, a megrekkent és ájult júniusi kora délutánhoz viszonyítva is aránytalanul forró és áporodott volt, a nedves parafa, a kaucsuk, a spongya, a szappan illatától, a párolgó víz, a száradó ruhák leheletétől nehezedett el. Tele gyomorral ebéd után, kánikulai napsütésben furcsa dolog belépni ide. (...) Aztán a kis csapajton átmentek a sűrű gőzbe. Hosszú jajgatások, zuhanylocogások, érthetetlen zörejek hallatszottak, melyek képzeletét sejtelmes utakra terelték, s egy kínzókamrárt láttattak vele, hol ártatlan csecsemőket hóhérol-

nak le és a halálra ítélték utolsó panasza bús hörgéssé halkul. Az állhatatlan hőség mellett még sötétség is van, de fehér sötétség, a gőz fehér és forró sötétsége, melyben a villanykörte is csak pislog, mint decemberi nyirkos éjszaka kódében a gázlámpa — jeleníti meg Kosztolányi a »sárszegi« gőzfürdőt, a »kultúrügyvéd« képzeletében: a civilizáció és a progresszió teljességét. E gőzfürdői jelenet ilyen módon szerves betétként illeszkedik az elbeszélésbe; általa lepleződik le az ügyvéd egyénisége és gondolkodása, válik nyilvánvalóvá a sznobéria neveltséges és kicsinyes jellege.

A *Bácska* történetét és elbeszélő elemeit ugyanis mindvégig irónia szövi át. Kosztolányi iróniával ábrázolja és leplezi le azt a vidéki sznobot, aki környezeténél különbnek hiszi magát, s illetéktelen fölényrel szemléli, sőt veti meg a körötte zajló életet. Ennek az iróniának a szolgálatában állnak sorra a novella epikus szerkezeti elemei: az anekdota, a személyiségrajz és a gőzfürdő világát ábrázoló jelenet. Mindezeket az epikus elemeket belső ellentét hatja át. Az anekdota önmagában is az ötletes ellentmondás eszköze; ez az ellentmondás nyer formát abban a kettősben, amely a »franciásnak« mondott ügyvéd és egy valódi francia mulatságos szembesítését mutatja be. További ellentéteztést mutat az ügyvéd és a város szembeállításása is, amely kezdetben látszólag az ügyvéd fölényét mutatja, hogy aztán annál csattanósabban leplezze le ezt a látszólagos, hazug fölényt. És ellentéteztés jelentkezik a gőzfürdői jelenetben, amely maga is félreértések mutalságos sorozata. Az ügyvéd minduntalan félreérti tudós vendégét; büszkén mutogatja a gőzfürdőt, szerinte az európai progresszió diadalát valakinek, legszívesebben menekülne onnan, s a forró gőzben csupán csalódását és ingerültségét rejtegeti. Mindezek az ellentmondások az ironikus ábrázolás forrásai.

Kosztolányi iróniájának határozott íve van, és az ábrázolásnak ez az íve fokozatosan emelkedik. Kezdetben, úgy tetszik, az ügyvéd rendkívüliségét, különleges személyiségét mutatja be, ám hamarosan leleplezi ennek a rendkívüliségnek a kellékeit. A leleplezés folyamata — az irónia íve — a gőzfürdői jelenetben éri el tetőpontját. Innen kezdve az ügyvéd inkább szomorú figurává válik, az iróniába is enyhe szánakozás lopakodik. A *Bácska* ironikus ívelését mindenesetre szellemesen jelzi az elbeszélés első és utolsó mondata. »Sárszegen évekkal ezelőtt csak egyetlenegy ember tudott franciául« — hangzik az első mondat »tárgyilagos« megállapítása, amely látszólag a sárszegi ügyvéd kiválóságát jelenti ki. »Attól tartott, hogy a tudós még egyet prüsszent« — hangzik az utolsó mondat, mintegy annak jelzéseként, hogy az ügyvéd és a tudós közötti kommunikáció már csak tagolatlan gesztusokban, az emberi szervezet önkéntelen és természetes hangjelzéseiben képzelhető el. Kettőjük között megszűnt minden értelmes emberi kapcsolat és kommunikáció. S éppen ez leplezi le végérvényesen a kisvárosi sznobériát.

A novellát átszövi irónia nem hagy kétséget afelől, hogy Kosztolányi mélyen megveti azt a sznob értelmiséget, amely elidegenedik környezetétől, és hazug fölényrel utasítja el magától a vidéki életet. S noha bírálattal illeti az elmaradott »sárszegi« világot is, ez a bírálat nem olyan heves, nem olyan szerkasztikus, mint az ügyvéd figuráját érintő kritika. Nyilvánvaló, hogy a novella értékrendjében a kisvárosi életforma megelőzi azt a sznobisztikus életvitelt, amely hátat fordít a valóságnak, és hamis fölényt alakít ki ezzel a valósággal szemben. Kosztolányi értékskaláján ugyanakkor az európai műveltség és tájékozódás áll az első helyen. Ezt a francia tudós alakja képviseli. A tudós természetes jóindulattal és megértő szándékkal közeledik az őt fogadó ismeretlen

világhoz, és még kínos tapasztalatai között is őrizni próbálja ezt a jóindulatot. Nem a kisvárostól idegenedik el, hanem attól a hazugságtól, attól a talmi és erőszakos fölénytől, amelyet az ügyvéd képvisel.

A kisváros ugyanis — és Kosztolányi nem egyszer utalt erre különböző műveiben — igaz értékek termőföldje és nevelője is lehet. 1908-as *A jó vidék* című írásában olvasható a következő fejtegetés: »Ki látta a falu és a kisváros szomorú embereit? Ha figyelmesen és sokáig nézem őket, úgy találom, hogy itt ezerszerre rétegzettebb lelkek élnek, mint bárhol. Mindegyik egy elzárt, magába fordult bevégzettség. A fővárosban inkább csak típusokkal találkozom. A vidék azonban az egyéniségek világa. Csehovnak bizonyára igaza van, mikor azt írja, hogy a falu vagy nyárspolgárokat vagy különcöket nevel.«

A különcök, akiket Kosztolányi ugyanebben az írásában »művészeknek« is nevez, a vidéki élet igazabb értékei. Ők is szemben állnak környezetükkel, ám ennek a szembenállásnak van hitele és fedezete. Megtagadják a sivár valóságot, álomvilágot építenek, éppen különc voltukkal lázadnak a társadalmi lét sekélyes világa ellen. Igényeket táplálnak magukban, terveket szőnek, akarnak valamit, — s gyakran éppen kiválóságuk okozza bukásukat. A vidéki lét — Németh László találó kifejezésével élve — gyakran volt a tehetségek »elefánttemetője«. Kosztolányi különcei is igényesebb, értékesebb és kallódó figurák. Mint Novák tanár úr, az *Aranysárkány* tragikus sorsú hőse, vagy Bogumil, *A szerb* című, ugyancsak bácskai motívumokból építkező novella rokonszenves és szomorú címszereplője. Ezek a különcök valóban a vidéki élet lázadóí, egy tartalmasabb emberség hirdetői, akikben a kisváros jobbik arca mutatkozik meg. Akik a »mély vidék«, a »tehetséges vidék« (ezek is Kosztolányi szavai) elfojtott vágyait, igazabb természetét és igényesebb törekvéseit képviselik. Kosztolányi rokonszenve, szeretete és részvéte az övék. Dr. Schlossiarik János nem közülük való; nem különc, hanem nyárspolgár, még ha magára ölti is a fölényt, a talmi műveltség pózát. És ezért az ő számára csupán gúnyos ironia jut, s legfeljebb némi szájalom.